

पौरस्त्य वाङ्मयमा न्यायदर्शनको महत्त्व एवं लोकोपयोगिता

डा. पुरुषोत्तम आचार्य*

लेखसार

प्रस्तुत आलेख पौरस्त्य वाङ्मयमा न्याय दर्शनको महत्त्व एवं लोकोपयोगितामा केन्द्रित रहेको छ। समग्र पौरस्त्य वाङ्मयमा न्याय दर्शनको स्थान र यसको लोकोपयोगिताको खोजी गर्ने उद्देश्यले यो आलेख तयार पारिएको हो। यसमा सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्यको विश्लेषण र लोकोपयोगिता प्रस्तुत गर्ने क्रममा कतै आफ्ना विचारलाई पनि आधार मानी विषयवस्तुको प्रस्तुति दिइएको छ। विषयवस्तुको प्रारम्भ दर्शनशास्त्रको प्रवृत्तिबाट गरिएको छ। आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक गरी तीन प्रकारका दुःखबाट मानव विक्षिप्त रहेको र त्यस्तो दुःखमय संसारबाट आत्यन्तिक निवृत्तिका लागि दर्शनशास्त्रको प्रवृत्ति भएको हो भन्ने कुरा यसमा आएका छन्। वास्तविक तत्त्वको ज्ञान जसबाट हुन्छ, त्यो दर्शन हो। न्याय दर्शनको विश्लेषण गर्ने क्रममा सर्वप्रथम न्यायको परिभाषा प्रस्तुत गरिएको छ। प्रत्यक्ष, अनुमान आदि प्रमाणहरूद्वारा प्रमेय (पदार्थ) को परीक्षण गरी वस्तुस्थिति पत्ता लगाउनु न्याय हो। न्याय दर्शनलाई प्रमाणशास्त्र पनि भनिन्छ। पौरस्त्य वाङ्मयमा न्याय दर्शनलाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ र यसको लोकोपयोगिता कसरी सिद्ध गर्न सकिन्छ भन्ने विषयवस्तु राख्दै लौकिक (पारिवारिक, सामाजिक, राष्ट्रिय) व्यवहारमा न्याय दर्शनसम्बद्ध चिन्तनहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव रहेको छ भन्ने निष्कर्ष यस आलेखमा निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी

दर्शन, आन्वीक्षिकी, प्रमाण, प्रमेय, तत्त्वज्ञान।

* उपप्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, दाङ।

[The Importance and Utility of Nyaya Darshan in Eastern Literature

Purushottam Acharya

Abstract

The presented article focuses on the importance and usefulness of Nyaya Darshan in Eastern literature (Paurastya literature). This article has been prepared with the aim of searching the place of Nyaya Darshan in the overall Paurastya literature and its utility. The subject matter has been presented using the personal views too while analysing the collected facts and performing public utility. The subject is started from the trend of philosophy. It has come to the conclusion that human beings are distracted by three types of sufferings ; spiritual, metaphysical and supernatural. It summarizes that Philosophy was started to get relief from the world of such sufferings. Philosophy is the object from which real knowledge is obtained. The definition of justice is presented at the initial part while analyzing the philosophy of justice. Finding out the facts by testing the theorem (substance) through evidences like direct, inference, etc. is the justice. Nyaya philosophy is also called science of evidence (Pramanashastra). In this article, it has been concluded that there is direct impact of thoughts related to Nyaya philosophy on temporal (family, social, national) behavior describing about how Nyaya philosophy is presented in Paurastya literature and how its utility can be justified.

Keywords

Darshan, Anwikshikee, Praman, Prameya, Tattwagyan.]

विषयपरिचय

जसबाट वस्तुतत्त्वको यथार्थ ज्ञान हुन्छ, त्यसलाई दर्शन भनिन्छ। जीवन र जगत्बिचको अन्तःसम्बन्ध केलाउने पाटोलाई पनि दर्शन भन्न सक्छौं। चराचररूपी यस संसारमा अनादि कालदेखि नै रहेका मानवहरूका मनमा म को हूँ ? कहाँबाट आएको हूँ ? मेरो जीवनको प्रमुख गन्तव्य के हो ? मैले गर्नुपर्ने के हो ? जस्ता अनेक प्रकारका प्रश्नहरू उठिरहेका छन्। यस्तै यस्तै प्रश्नमा अल्मलिएर मानव जीवन बितिरहेको देखिन्छ। वास्तविक तत्त्व जान्नका लागि सर्वप्रथम दर्शनशास्त्रमा प्रवृत्ति हुनु आवश्यक छ। दर्शनशास्त्रमा प्रवृत्त हुन सकियो भने पक्कै पनि जीवनमा जान्नुपर्ने के रहेछ भन्ने विषयको बोध हुन सक्छ। जीवन र जगत्बिचको अन्तःसम्बन्ध बुझ्न दर्शनशास्त्रमा रहेका अगाध ज्ञानराशिको चिन्तन एवं मनन अपरिहार्य छ। अनिमात्र आत्मबोध हुन सक्छ। पौरस्त्य र पाश्चात्य गरी दर्शन दुई भागमा विभक्त रहेको छ। पौरस्त्य दर्शन अनेक भए तापनि विशेष रूपमा वैदिक (आस्तिक) र अवैदिक (नास्तिक) गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा (पूर्वमीमांसा) र वेदान्त (उत्तरमीमांसा) गरेर आस्तिक दर्शन छ प्रकारका छन् भने चार्वाक, जैन र बौद्ध गरेर नास्तिक दर्शन तीन प्रकारका छन्।

पौरस्त्य दर्शनमा न्यायदर्शनको स्थान सर्वोपरि रहेको छ । न्यायदर्शन गूढ चिन्तनले युक्त छ भन्ने कुरा सर्वविदित नै छ । अन्य दर्शनमा प्रवेश गर्न न्याय दर्शनको ज्ञान हुनु आवश्यक देखिन्छ । न्याय दर्शनमा प्रतिपादित प्रमाण, प्रमेय र भाषाशैलीका दृष्टिमा हेर्ने हो भने अन्य दर्शनमा यसको प्रभाव स्पष्ट देख्न सकिन्छ । दर्शनको प्रवृत्ति कसरी भयो ? न्याय दर्शनको वैशिष्ट्य केकस्तो रहेको छ ? प्राचीन र नव्य न्यायमा भिन्नता के छ ? पौरस्त्य वाङ्मयमा न्याय दर्शनको महत्त्व र यसको लोकोपयोगिता कसरी सिद्ध गर्न सकिन्छ ? भन्ने कुरालाई समस्या मानी प्रस्तुत आलेख तयार पारिएको छ । यस आलेखमा दर्शनको प्रवृत्ति र अर्थ, प्राचीन र नव्य न्यायविचको भिन्नता, न्याय दर्शनमा प्रमाणको महत्त्व, पौरस्त्य वाङ्मयमा न्याय दर्शनको स्थान र यसको लोकोपयोगिता खोजी गर्नु प्रस्तुत लेखको प्रमुख उद्देश्य हो । यसबाट दर्शनको प्रवृत्ति र दर्शन शब्दको वास्तविक अर्थ, समग्र न्यायदर्शनका विविध पाटाहरू, न्याय दर्शनको महत्त्व र यसको लोकोपयोगिता केलाउन सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक आलेख गुणात्मक ढाँचामा तयार पारिएको हो । यो आलेख मुख्यतया सामग्री सङ्कलन विधिअन्तर्गत पुस्तकालयीय कार्यमा आधारित रहेर लेखिएको हो । यसमा दर्शनसम्बद्ध संस्कृतका मूल ग्रन्थलाई प्राथमिक सामग्री र भाषान्तरमा अनूदित ग्रन्थहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीलाई सूक्ष्म अवलोकन गरी न्यायदर्शनको महत्त्व र यसको लोकोपयोगिताविषयक चिन्तनलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसमा कृतिबाट प्राप्त तथ्य र न्याय दर्शनको व्यावहारिक एवं सामाजिक प्रयोगको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत आलेखमा दर्शनसम्बद्ध ग्रन्थहरूलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । न्याय दर्शनको मूल आधारका रूपमा रहेका न्यायसूत्र, न्यायभाष्य, उपनिषद्, ऋग्वेद, पुराण, स्मृति आदि मूल ग्रन्थ, यी ग्रन्थहरूमाथि विभिन्न आचार्यहरूले लेखेका टीकाहरू र अन्य भाषामा अनूदित ग्रन्थहरू यस आलेखमा सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिइएका छन् । यसप्रकारको सैद्धान्तिक आधारमा न्याय दर्शनको महत्त्व र यसको लोकोपयोगिताको विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत आलेखको व्यवस्थित रूपमा स्वरूप निर्माण गर्ने क्रममा प्रचलित 'एपीए' पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

विश्लेषण प्रक्रिया

'पौरस्त्य वाङ्मयमा न्याय दर्शनको महत्त्व एवं लोकोपयोगिता' शीर्षकमा केन्द्रित रही प्रस्तुत गरिएको आलेखमा न्याय दर्शनको महत्त्व एवं लोकोपयोगितालाई विश्लेषण गरिएको छ । विषयवस्तुको संयोजन सर्वप्रथम दर्शनको प्रवृत्ति र दर्शन शब्दको अर्थबाट आरम्भ गरिएको छ । त्यसपछि न्याय शब्दको अर्थ र परिचय, न्याय दर्शनका भेद, प्रमाणको महत्त्व, पौरस्त्य वाङ्मयमा न्यायदर्शनको स्थान र यसको लोकोपयोगितालाई विश्लेषण गरी अन्तमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

दर्शनको प्रवृत्ति

अनादि कालदेखि यो चराचर जगत् निरन्तर चलिरहेको छ। यही संसारमा मानवको पुनर्जन्म पनि हुँदै आएको छ। जब मनुष्य बारम्बार जन्म लिन्छ, भने पक्कै पनि उसले गर्नुपर्ने कामका बारेमा चासो नदिएर नै हो। नित्यसुख प्राप्त गर्न प्रत्येक व्यक्तिको चाहना हुन्छ, नै तर पनि उसले सही बाटो ठम्याउन सकिरहेको हुँदैन। यसरी भौँतारिरहेको अवस्थामा जब उसले चिन्तन-मनन गर्न थाल्छ, अनिमात्र त्यसले साकार रूप लिँदै जान्छ र अन्तिममा त्यो चिन्तनबाट प्राप्त धारणा दर्शनको स्वरूपमा परिणत हुन्छ। यसबाट मानवीय चिन्तन नै दर्शन हो भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ। आत्यन्तिक, निरतिशय सुख प्राप्तिका लागि प्रत्येक व्यक्तिको चाहना हुन्छ। त्यो सुख आत्यन्तिक दुःखनिवृत्तिबाट मात्र प्राप्त हुन सक्छ। सुख भनेकै आनन्दविशेष हो।

आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक गरी तीन प्रकारका दुःखहरूको आत्यन्तिक निवृत्तिका लागि जब मनुष्य चिन्तन-मनन गर्न थाल्दछ भने त्यस्तो चिन्तन गर्न प्रारम्भ गर्नु नै दर्शनको प्रवृत्ति हो। त्यसबाट प्राप्त विचार वा गूढ रहस्य दर्शनको स्वरूप हो। तीन प्रकारका दुःखबाट सन्तप्त मानवको शान्तिका लागि एवं दुःखमय संसारबाट आत्यन्तिक निवृत्तिका लागि नै दर्शनशास्त्रको आविर्भाव भएको हो (उपाध्याय, सन् २०१६, पृ. ९)। यसबाट जीवन र जगत् दुःखमय छ, त्यसबाट छुटकारा पाउन उपायको खोजीमा लाग्नु आवश्यक छ र त्यो उपायको खोजीमा लाग्दै गर्दा प्रवाहित हुने चिन्तन नै दर्शनको प्रवृत्ति हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

वास्तवमा भन्नुपर्दा दर्शन मानव चिन्तनबाट प्रवाहित भएको विचार हो। तसर्थ मानव विचार नै दर्शन प्रारम्भको मूल बिन्दु हो। आत्यन्तिक दुःखको निवृत्ति गर्नु पौरस्त्य दर्शनको मूल उद्देश्य भए तापनि 'मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना' भन्ने वचनअनुसार सबै दार्शनिकका आआफ्ना सिद्धान्तअनुरूप भिन्न भिन्न निष्कर्ष आउनु स्वाभाविक हो तर पनि "सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वात् विदुषां किमशोभनम्" (भागवतपुराण, ११-२२-२५) अर्थात् सबै दर्शनका आआफ्ना विचार आआफ्ना स्थानमा प्रामाणिक नै छन्। अतः विद्वान्हरूका लागि कुनै पनि विचार अनुचित हुन सक्दैनन्। यसबाट सबै दर्शनका सिद्धान्त युक्तिपूर्वक स्थापित भएका हुनाले विवेकी जनका लागि सम्पूर्ण सिद्धान्त ग्राह्य छन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

दर्शन शब्दको अर्थ

दर्शन शब्द 'दृशिर् प्रेक्षणे' धातुदेखि "करणाधिकरणयोश्च" (पाणिनी सूत्र, ३।३।११७) भन्ने पाणिनीय सूत्रले 'दृश्यते (ज्ञायते) वस्तुतत्त्वमनेन' यस्तो व्युत्पत्तिबाट करण अर्थमा ल्युट् प्रत्यय भएर निष्पन्न हुन्छ। यसबाट वास्तविक तत्त्वको ज्ञान जसबाट हुन्छ, त्यो दर्शन हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। "तत्त्व भनेको आत्मा हो, जुन आत्मा शरीर आदि अनित्य वस्तुबाट सर्वथा भिन्न र विलक्षण हुन्छ, जसको ज्ञानबाट परमपुरुषार्थ मोक्षको प्राप्ति हुन्छ अर्थात् अपुनरावृत्त अवस्थालाई प्राप्त गर्न सकिन्छ, त्यसको साधन दर्शन हो" (भट्टराई, २०७४, पृ.३) यसबाट मोक्षप्राप्तिको साधन दर्शन हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। मनुष्य एक चिन्तनशील प्राणी हो। चिन्तन गर्नु मनुष्यको विशिष्ट गुण हो।

जगत्को स्वरूप के हो? यसको उत्पत्ति कसरी र किन हुन्छ? सृष्टिको प्रयोजन के हो? आत्मा के हो? ईश्वर के हो? ईश्वर छ कि छैन? जीवनको अन्तिम लक्ष्य के हो? ज्ञानको साधन के हो? जीवन र जगत्बिचको सम्बन्ध केकस्तो छ? भन्ने सम्पूर्ण प्रश्नको उत्तर युक्तिपूर्वक दिने काम दर्शनले गर्छ। यसप्रकारको समस्याको समाधान गर्नु नै दर्शनको मुख्य लक्ष्य हो। समग्रमा भन्नुपर्दा पौरस्त्य दर्शन आत्मतत्त्वको विषयमा गहनतम खोज गर्नुका साथसाथै प्रपञ्चात्मक संसारबाट छुटकारा कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ? भन्ने कुरामा विचार गर्दै जीवन र जगत्बिचको

अन्तःसम्बन्धको यथार्थपरक ज्ञान प्रस्तुत गर्ने साधन दर्शन हो । अतः दर्शनशास्त्र ग्राह्य र चिन्तनीय छ, भन्ने कुरामा कसैको मतभेद नहोला ।

न्याय दर्शन

आस्तिक दर्शनहरूमध्ये अन्यतम दर्शन हो न्याय दर्शन । न्याय दर्शनका प्रवर्तक महर्षि गौतम हुन् । यिनको समय कहिले थियो भन्ने कुरामा विद्वान्हरूका बीच विभिन्न मतभेद रहेको पाइन्छ । बलदेव उपाध्याय (२०१६) ले विक्रमपूर्व चौथो शताब्दी मानेका छन् (पृ.१७१) । जगदीशचन्द्र मिश्र (२०१९) ले ईशापूर्व पाँचौ शताब्दी मानेका छन् (पृ.३६८) भने राममूर्ति शर्मा (२०५४) ले विक्रमपूर्व चौथो शताब्दी मानेका छन् (पृ. ८) । गौतमले न्यायसूत्र रचना गरेर न्याय दर्शनका मूलभूत सिद्धान्तहरूलाई स्थापित गर्ने काम गरे । वेदलाई प्रमाण मानेर प्रवृत्त हुने दर्शनलाई आस्तिक दर्शन भनिन्छ भने वेदलाई प्रमाणका रूपमा नमानेर प्रवृत्त हुने दर्शनलाई नास्तिक दर्शन भनिन्छ । न्याय दर्शनले वेदको प्रामाण्य स्वीकार गरेकाले यसलाई आस्तिक दर्शनको श्रेणीमा राखिएको छ । सर्वप्रथम न्याय भनेको के हो ? भन्ने सन्दर्भमा 'नीयते=प्राप्यते, अयनम्=मोक्षो येनासौ न्यायः' यस व्युत्पत्तिअनुसार जसबाट मोक्षको प्राप्ति हुन्छ, त्यो न्याय हो । यसैगरि विवक्षित अर्थको सिद्धि जसबाट हुन्छ, त्यो न्याय हो । न्याय शब्दको परिभाषा दिँदै न्यायभाष्यकार भन्छन्- "प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः" (वात्स्यायन, सन् १९९८, पृ. ६) अर्थात् प्रत्यक्ष आदि प्रमाणहरूद्वारा पदार्थको परीक्षण गर्नु नै न्याय हो । यस्तो न्यायको जुन दर्शन अथवा अनुभव हो, त्यसलाई न्याय दर्शन भनिन्छ ।

न्यायदर्शनको सबैभन्दा पुरानो नाम हो आन्वीक्षिकी । यो न्यायशास्त्रकै द्योतक हो भन्ने कुरा न्यायभाष्यकारको वचनले स्पष्ट हुन्छ । न्यायभाष्यकारको वचन यसप्रकार रहेको छ- "प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं साऽन्वीक्षा= प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या=न्यायशास्त्रमिति" (वात्स्यायन, सन् १९९८, पृ. ६) अर्थात् प्रत्यक्ष र आगम (शब्द) प्रमाणमा आश्रित हुन्छ अनुमान प्रमाण । यी दुई प्रमाणका सहयोगले अवगत विषयको पुनः अनुमान प्रमाणबाट हुने अनुमिति ज्ञानलाई अन्वीक्षा भनिन्छ । त्यस्तो अन्वीक्षाबाट प्रवर्तित शास्त्रलाई आन्वीक्षिकी भनिन्छ । त्यो आन्वीक्षिकी शास्त्रलाई न्यायविद्या (न्यायशास्त्र) पनि भनिन्छ । न्यायशास्त्रअन्तर्गत अनुमान प्रक्रियामा हेतुको अत्यन्त महत्त्व हुने भएकाले यसलाई हेतुविद्या अथवा हेतुशास्त्र भनिन्छ । वस्तुतत्त्व सिद्ध गर्नका लागि प्रमाणको आधार लिने भएकाले न्यायशास्त्रलाई प्रमाणशास्त्र भनिन्छ । प्रमाणद्वारा कुनै पनि विषय सिद्ध गर्न तर्कको सहायता लिइने भएकाले यसलाई तर्कशास्त्र पनि भनिन्छ ।

महर्षि गौतमले न्यायसूत्रको रचना गर्ने क्रममा सुरुमै सोह्र पदार्थहरूको वर्णन गरेका छन् । न्यायसूत्रमा पाँच अध्याय छन् । प्रत्येक अध्यायमा दुई-दुई आह्निक गरी दश आह्निक रहेका छन् । यसमा सूत्रहरूको सङ्ख्या ५२८ रहेका छन् । वास्तवमा भन्नुपर्दा न्यायसूत्रको रचना वैदिक र बौद्ध धर्मविचको सङ्घर्षबाट भएको हो । त्यसपछि पनि बौद्धहरूले न्यायसूत्रमा प्रतिपादित विषयवस्तुको खण्डन गरी बौद्धहरूले आफ्नो मतको प्रचार-प्रसार व्यापक रूपमा अगाडि बढाएको देखिन्छ । पछि न्याय दर्शनका आचार्य वात्स्यायन, उद्योतकर, वाचस्पति मिश्र आदि अनेक दार्शनिकहरूबाट बौद्धद्वारा गरिएको खण्डनको पनि मण्डन गर्ने काम भए । सबै दर्शनहरूको मुख्य ध्येय भनेको तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षको प्राप्ति गर्नु हो । न्याय दर्शनको उद्देश्य पनि षोडश पदार्थहरूको तत्त्वज्ञानबाट मोक्ष प्राप्त गर्नु नै हो । यी कुरा गौतमीय न्यायसूत्रअन्तर्गत रहेको प्रथम सूत्रबाट अवगत हुन्छ ।

न्याय शास्त्रको आरम्भ र विकासक्रम

महर्षि गौतमले न्यायशास्त्रको आरम्भ किन गरे ? गौतमको न्यायसूत्रभन्दा पहिला न्यायशास्त्रको अस्तित्व थियो कि थिएन ? जस्ता प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक नै हो । पौरस्त्य दर्शनको मुख्य लक्ष्य भनेको तत्त्वज्ञानद्वारा सांसारिक दुःखबाट मुक्त हुनु हो अर्थात् आत्मज्ञान हुनु हो । आफूले आफ्नो अस्तित्व जान्नु नै सत्य जान्नु हो । वैदिक धर्मको यथार्थ स्वरूप अनुसन्धान गर्नका लागि न्यायशास्त्रको आरम्भ भएको हो । समस्त वैदिक वाङ्मयको रहस्य पत्ता लगाउन तर्कको आवश्यकता हुन्छ भन्ने कुरा “श्रुति-अनुगामी धर्मको ज्ञान तर्कका माध्यमबाट गर्नुपर्दछ” (मिश्र, सन् २०१९, पृ. ३४१) को कथनबाट प्रस्ट हुन्छ । यसबाट वैदिक वाङ्मयमा अन्तर्निहित सूक्ष्मतरम रहस्य उजागर गर्नका लागि तर्क(न्याय) शास्त्रको उत्पत्ति भएको हो भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

त्यस्तै गौतमले न्यायशास्त्रको आरम्भ गर्नाका कारण बताउँदै न्यायमञ्जरीकार भन्छन्- “यस्य हि वेदप्रामाण्ये संशयाना विपर्यस्ता वा मतिस्तं प्रति शास्त्रारम्भः । न हि विदितवेदार्थं प्रति मीमांसा प्रस्तूयत इति” (भट्ट, सन् २०१७, पृ. १०) अर्थात् अज्ञ, सन्दिग्ध, विपर्यय र निश्चितमति गरी पुरुष चार प्रकारका हुन्छन् । वेदको प्रामाण्यका विषयमा जो अज्ञानी, संशययुक्त र विपर्यययुक्त छ, त्यस्ता व्यक्तिका लागि वेदको प्रामाण्य सिद्ध गर्न न्यायशास्त्रको आरम्भ भएको हो । वैदिककालदेखि नै न्यायशास्त्र प्रवृत्त भएको हो कि गौतमदेखि भन्ने सन्देह हुन सक्छ । गौतमीय न्यायसूत्रभन्दा पहिलेदेखि नै अर्थात् वेद, उपनिषत् एवं पुराण आदि वाङ्मयमा न्याय दर्शनमा रहेका चिन्तनहरू पाइन्छन् । यत्र तत्र छरिएर रहेका न्यायसम्बद्ध चिन्तनहरूलाई एकत्रित गरी गौतमले न्यायसूत्र रचना गरेका हुन् । यही कुरालाई पुष्टि गर्दै न्यायमञ्जरीमा ग्रन्थकार भन्छन्- “आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्या प्रवृत्ताः, संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तांस्तत्र कर्तृनाचक्षते” (भट्ट, सन् २०१७, पृ. १०) अर्थात् सृष्टिकालदेखि नै जसरी अनवरत रूपमा वेद, उपनिषत् आदि प्रवृत्त भइरहेका छन्, त्यसरी नै चौध प्रकारका विद्या (चौध प्रकारका विद्या हुन्छन्, जसमा आन्वीक्षिकी विद्या पनि पर्दछ) प्रवृत्त भइरहेका छन् । कुनै पनि विषयलाई सङ्क्षेपीकरण र विस्तृतीकरण गर्ने काम तत्तत् वाङ्मयका तत्तत् आचार्यहरूले गरेका हुन् । यसबाट वैदिक कालदेखि नै अविच्छिन्न रूपमा रहिआएका न्यायशास्त्रका चिन्तन एवं सिद्धान्तहरूको सङ्ग्रह गरी गौतमले न्यायशास्त्रको प्रणयन गरेका हुन् भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

बौद्धहरूको प्रभाव अधिक भएपछि त्यसलाई परास्त गर्न गौतम मुनिले न्यायसूत्र रचना गरेका हुन् । न्याय दर्शनको विकास एवं प्रचारका लागि बौद्धहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको कुरा भुल्नु हुँदैन, किनभने यदि बौद्ध हुन्थेन भने न्याय दर्शनको परम्परा विकसित हुन्थेन होला । बौद्ध सिद्धान्तको खण्डन गर्ने क्रममा न्याय दर्शनको विकास भएको देखिन्छ । त्यो समयमा संसारमा सबैतिर बौद्धहरूकै प्रभाव प्रतिदिन बढिरहेको थियो । न्याय दर्शनसँग बौद्ध दर्शनको मुख्यतया बौद्धिक युद्ध अथवा विचारगत युद्ध निरन्तर चलिरहेको थियो । यसरी न्याय र बौद्ध दर्शनबिच बौद्धिक सङ्घर्ष परम्परा धेरै समयसम्म चलिरह्यो । ईशापूर्व तेस्रो (कहींकतै चौथो शताब्दी हो भनेर पनि भनिन्छ) शताब्दीमा सबैभन्दा पहिला बौद्ध दर्शनसम्बद्ध अनात्मवादको खण्डन गौतमले न्यायसूत्रका माध्यमबाट गरेर आत्मवाद स्थापित गरे । त्यसपछि ईशाको तेस्रो शताब्दीमै बौद्धाचार्य नागार्जुनले माध्यमिकसूत्र नामक ग्रन्थ रचना गरेर आत्मवादको खण्डन गरी पुनः अनात्मवाद (शून्यवाद) को स्थापना गरे । त्यसपछि नागार्जुनसम्मत शून्यवादको खण्डन गर्न वात्स्यायनले न्यायसूत्रमाथि न्यायभाष्य रचना गरे । यसै क्रममा पुनः बौद्धाचार्य दिङ्नागले ईशाको पाँचौ शताब्दीमा प्रमाणसमुच्चय नामक ग्रन्थ रचना गरी न्यायभाष्यमा प्रतिपादित विषयवस्तुको खण्डन गर्ने काम गरे । वसुबन्धुले पनि न्यायभाष्यको खण्डन गरेका थिए । त्यसपछि दिङ्नाग र वसुबन्धुको सिद्धान्त

खण्डन गर्न ईशाको छैटौं शताब्दीमा न्यायाचार्य उद्योतकर भारद्वाजले न्यायभाष्यमाथि न्यायवार्तिकको रचना गरी न्यायसिद्धान्तलाई पुनः स्थापित गर्ने काम गरे। त्यसपछि न्यायवार्तिकमा प्रतिपादित विषयवस्तुको खण्डन गर्न ईशाको छैटौं शताब्दीमा बौद्धाचार्य धर्मकीर्तिले प्रमाणवार्तिक ग्रन्थ रचना गरे। धर्मकीर्तिले न्यायबिन्दु नामक ग्रन्थ पनि रचना गरेका छन्। त्यसपछि धर्मकीर्तिद्वारा स्थापित गरिएको सिद्धान्त खण्डन गर्न ईशाको नवौं शताब्दीमा वाचस्पति मिश्रले न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका रचना गरेका हुन्।

त्यसपछि बौद्धाचार्य कल्याणरक्षित र धर्मोत्तराचार्यबाट ईशाको आठौं शताब्दीमा वाचस्पति मिश्रले प्रतिपादन गरेको सिद्धान्त खण्डन गर्ने काम भयो। यसै क्रममा ईशाको दसौं शताब्दीमा न्यायाचार्य उदयनले न्यायकुसुमाञ्जलि नामक ग्रन्थका माध्यमबाट बौद्ध मत खण्डन गरी ईश्वरको सत्ता सिद्ध गर्ने काम गरे। यो सङ्घर्ष अन्य न्याय एवं बौद्धाचार्यबाट पनि हुँदै गर्दा न्यायशास्त्र विकसित हुन पुग्यो। यसबाट न्याय र बौद्धका आचार्यहरूको बौद्धिक सङ्घर्षबाट न्यायशास्त्रको विकास एवं प्रचार-प्रसार हुँदै यहाँसम्म आइपुगेको छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ।

प्राचीन र नव्य न्याय

न्यायशास्त्र दुई हजार वर्ष पहिलेदेखि नै अस्तित्वमा रहिआएको छ। न्याय दर्शनमा मुख्यतः दुई धार रहेका छन्- प्राचीन न्याय र नव्य न्याय। महर्षि गौतमबाट प्रवर्तित दर्शन प्राचीन न्याय हो भने गङ्गेशोपाध्यायबाट प्रवर्तित दर्शन नव्य न्याय हो। बाह्रौं शताब्दीको अन्ततिर नव्य न्यायका प्रवर्तक गङ्गेशोपाध्यायको समय रहेको थियो। यसरी प्राचीन र नव्य गरी न्याय दर्शनका दुई प्रकारका धारा बुझ्न सक्छौं। प्रमाणका माध्यमबाट अर्थको परीक्षण गर्ने शास्त्र न्याय हो। प्राचीन न्यायमा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द गरी चार प्रकारका प्रमाण एवं प्रमेय (पदार्थ) दुबैको विस्तृत अध्ययन भएको पाइन्छ भने नव्य न्यायमा प्रमेय भागलाई छोडेर केवल प्रमाणका बारेमा मात्र विस्तृत अध्ययन भएको पाइन्छ। गङ्गेशोपाध्यायले तत्त्वचिन्तामणि नामक ग्रन्थ रचना गरेर नयाँ धारबाट प्रमाणको विश्लेषण गर्ने काम गरेपनि यसको मूल जरो गौतमीय न्यायसूत्र नै हो। प्राचीन न्यायमा प्रमाणको अपेक्षामा अलि बढी प्रमेयको विस्तृत अध्ययन गरेकाले यसलाई पदार्थमीमांसा शास्त्र पनि भनिन्छ। त्यस्तै नव्य न्यायमा प्रमेयको चर्चा नै नगरी केवल प्रमाणका बारेमा विस्तृत अध्ययन गरेकाले यसलाई प्रमाणमीमांसा शास्त्र पनि भनिन्छ (उपाध्याय, सन् २०१६, पृ.१७०)। समग्रमा भन्नुपर्दा प्राचीन न्याय प्रमेयविचारप्रधान शास्त्र हो भने नव्य न्याय प्रमाणविचारप्रधान शास्त्र हो। यसलाई यसरी पनि भन्न सकिन्छ : प्राचीन न्याय अध्यात्मप्रधान हो भने नव्य न्याय तर्कप्रधान हो।

वास्तवमा भन्नुपर्दा दोस्रो धारका रूपमा आएको नव्य न्याय पनि प्राचीनन्यायमूलक नै हो तर पनि प्रमाणहरूको प्रतिपादन शैली र शब्द संयोजन आदिमा धेरै नै भिन्नता पाइन्छ। प्राचीन र नव्य न्यायविचको भेद मुख्यरूपमा भाषा र शैलीमा आधारित रहेको छ। गङ्गेशोपाध्यायले प्रमाणहरूको विवेचनामा प्राचीन न्यायको तर्कपद्धतिभन्दा भिन्नै भाषागत एवं विषय प्रस्तुतिगत शैली र सम्बन्धहरूको सूक्ष्म विवेचनामा जोडदार रूपमा प्रस्तुत गरेकाले न्याय दर्शनको उन्नयनमा यिनको विशेष योगदान रहेको छ।

न्याय दर्शनमा प्रमाणको महत्त्व

पौरस्त्य दर्शनमा प्रमाणलाई विशेष रूपमा चिन्तन गरिएको पाइन्छ। प्रमाणबिना कुनै पनि पदार्थ (विषय) को सिद्धि हुन सक्दैन। आस्तिक र नास्तिक दुबै दर्शनले प्रमाणलाई विशेष महत्त्व

दिएको पाइन्छ । महर्षि गौतमले सोह्र प्रकारका पदार्थहरूको निरूपण गर्ने क्रममा प्रमाणलाई नै विशेष महत्त्व दिएका छन् । उनी भन्छन्- “प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाद् निःश्रेयसाधिगमः” (न्यायसूत्र, १-१-१) । सोह्र प्रकारका पदार्थहरूको निरूपण गर्ने क्रममा गौतमले प्रमाणलाई सोह्र पदार्थअन्तर्गत किन समावेश गरे भन्ने प्रश्नमा ‘प्रमातुं योग्यं प्रमेयम्’ अर्थात् जान्ने योग्य वस्तुलाई प्रमेय अथवा पदार्थ भनिन्छ । एउटा अर्थमा प्रमाण पनि जान्ने योग्य भएकाले प्रमेय नै मानेर गौतमले सोह्र पदार्थमा समावेश गरेका हुन् । दोस्रो स्थानमा रहेको प्रमेय, संशय, प्रयोजन आदि पदार्थहरूको सिद्धि पनि प्रमाणकै आधारमा हुने हुँदा गौतमले सुरुमा नै प्रमाणलाई समावेश गरेका हुन् । यसबाट न्यायदर्शनमा प्रमाणको महत्त्व र स्थान केकति छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

प्रमेयअन्तर्गत बाह्र प्रकारका प्रमेय पनि छुट्टै स्वीकार गरेका छन् गौतमले । प्रमाणद्वारा प्रमेय (पदार्थ)को याथात्म्य विचार र ती प्रमाणहरूको विस्तृत रूपमा प्रतिपादन गर्नु न्याय दर्शनको मूल ध्येय हो । ‘मानाधीना मेयसिद्धिः’ यस वचनअनुसार प्रमेय अर्थात् पदार्थको सिद्धि प्रमाणको अधीनमा हुने गर्छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । प्रमाण भनेको ज्ञानको करण (साधन) हो भने जुन वस्तु जान्ने योग्य हुन्छ, त्यो प्रमेय हो । तत्तत् दर्शनशास्त्रका प्रणेताहरूले आफ्ना मूलभूत विषयवस्तु सिद्ध गर्न सर्वप्रथम प्रमाणको विवेचनामा जोड दिएको पाइन्छ, किनभने जबसम्म प्रमाण स्वीकार गरिँदैन तबसम्म प्रमेय सिद्ध हुँदैन । जुन अर्थ प्रमाणद्वारा बोध हुन्छ, त्यो अस्तित्वमा आउने हुनाले ग्राह्य हुन्छ अर्थात् प्रमाणबाट सिद्ध गरिएको अर्थ इच्छा नहुँदाहुँदै पनि स्वीकार्य हुन्छ । जुन अर्थको बोध प्रमाणबाट हुन सक्दैन, त्यो अस्तित्वमा नआउने भएकाले ग्राह्य हुन सक्तैन । प्रमाणको महत्त्वका बारेमा न्यायभाष्यकार भन्छन्- “प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम्” (वात्स्यायन, सन् १९८८, पृ.१) अर्थात् प्रमाणबाट पदार्थको प्रतिपत्ति (ज्ञान) भएपछिमात्र त्यसलाई ग्रहण गर्ने वा छोड्ने भन्ने प्रवृत्तिको फलाभिसम्बन्ध हुने हुनाले प्रमाणको सार्थकता सिद्ध हुन्छ ।

न्याय दर्शनमा महर्षि गौतमले चार प्रकारका प्रमाण स्वीकार गरेका छन् । “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि” (न्यायसूत्र, १-१-३) अर्थात् प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द गरी चार प्रमाण न्याय दर्शनले मान्दछ । यिनै चार प्रमाणहरूद्वारा न्याय दर्शनमा प्रतिपाद्य प्रमेयको सिद्धि गरिन्छ ।

पौरस्त्य वाङ्मयमा न्याय दर्शनको स्थान

महर्षि गौतमद्वारा प्रणीत न्यायदर्शनले पौरस्त्य वाङ्मयमा विशेष स्थान राख्दछ । सत्यको खोजी गर्न, सच्चरित्र निर्माण गर्न, विश्वको शान्तिका लागि, समाजको विकासका लागि, आत्मतत्त्वको ज्ञानका लागि दर्शन नै मूल आधार हो भने दर्शनको आधार न्याय दर्शन हो किनभने न्यायशास्त्रका आधारभूत नियम सबै दर्शनले मानेको पाइन्छ । दर्शनबिना मानव जीवनको अस्तित्व पनि रहँदैन ।

सम्यक्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ (मनुस्मृति, ६-७४)

मनुको यस वचनबाट दर्शनविहीन मानव सांसारिक प्रपञ्चमा अल्मलिने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

वेदमा न्याय

गौतमद्वारा प्रतिपादित न्यायशास्त्रको प्रारम्भिक अवस्था अझ भनौं न्यायचिन्तन वैदिक कालमा रहेको पाइन्छ । पौरस्त्य वाङ्मयको आदिम ग्रन्थ ऋग्वेदको नासदीय सूक्तमा न्यायशास्त्रलाई

हेतुविद्याका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ— “सतो बन्धुस्सति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा” (ऋग्वेद, १०-८-७-२१) । यस सूक्तमा प्रयुक्त ‘मनीषा’ शब्दले परमतत्त्व प्राप्तिको साधन भन्ने अर्थ बुझाएको छ । यही साधनलाई न्यायशास्त्रमा हेतु मानिएकोले न्यायविद्या भनिएको हो ।

उपनिषद्मा न्याय

छान्दोग्योपनिषद्मा पनि न्यायशास्त्रलाई तर्कशास्त्रका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ— “ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणम्..... दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि” (छान्दोग्योपनिषद्, शाङ्करभाष्य, ७-१-२) । शङ्कराचार्यले यहाँ प्रयोग भएको ‘वाकोवाक्य’ पदलाई तर्कशास्त्रका रूपमा मानेका छन् । न्याय दर्शनमा शब्दलाई आकाशको गुण मानिएको छ । शब्द आकाशको गुण हो, आकाशबाट श्रवण एवं प्रतिश्रवण हुन्छ, भन्ने कुरा छान्दोग्योपनिषद्मा पनि पाइन्छ— “आकाशेनाह्वयति, आकाशेन श्रूणोत्याकाशेन प्रतिश्रूणोति.... आकाशमुपास्वेति” (छान्दोग्योपनिषद्, ७-१२-१) । यस्ता वेद र उपनिषद्का वाक्यहरूबाट वैदिक कालमा न्याय दर्शनसम्बद्ध चिन्तन रहेको पुष्टि हुन्छ ।

पुराण र इतिहासमा न्याय

त्यस्तै न्यायशास्त्रका प्रवर्तक महर्षि गौतम हुन् भन्ने कुरा पद्मपुराणको यस श्लोकबाट स्पष्ट हुन्छ :

कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥ (पद्मपुराण, उत्तरखण्ड, अध्याय-२६३)

अर्थात् वैशेषिक दर्शनका कणाद, न्याय दर्शनका गौतम र सांख्य दर्शनका प्रवर्तक कपिल हुन् भन्ने कुरा यस श्लोकबाट बोध हुन्छ ।

मत्स्यपुराणमा पनि न्यायविद्याको चर्चा गरिएको पाइन्छ :

अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिस्मृताः ।

मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणान्युक् संयुगाः ॥ (मत्स्यपुराण, ३-२)

अर्थात् मत्स्यपुराणको यस श्लोकबाट न्यायशास्त्रलाई ‘न्यायविद्या’का रूपमा सङ्केत गरेको र त्यो न्यायविद्यालाई प्रमाणप्रधानका रूपमा मानेको कुरा बुझिन्छ ।

पौरस्त्य वाङ्मयमा शास्त्र अथवा दर्शनका लागि ‘विद्या’ शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यो विद्या पौरस्त्य वाङ्मयमा ‘विद्यास्थान’ नामले पनि प्रसिद्ध हुँदै आएको महाभारतको यस श्लोकले सङ्केत गरेको छ :

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ (महाभारत, १-६६-७)

उपर्युक्त महाभारतको वचनबाट चौध प्रकारका विद्या हुन्छन् र तीमध्ये न्यायशास्त्र (न्यायविद्या)लाई ‘न्यायविस्तर’ शब्दले सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

वाल्मीकि रामायण र महाभारतमा न्यायशास्त्रलाई आन्वीक्षिकी विद्याका रूपमा वर्णन गरेको पाइन्छ :

धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ।

बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ (रामायण, अयोध्याकाण्ड, श्लो. ३९)

रामायणको यस श्लोकबाट न्यायशास्त्रलाई आन्वीक्षिकी विद्या मानेपनि तर्कका आधारमा विवाद गरिने कुरालाई मात्र आन्वीक्षिकी शास्त्र मान्नु निरर्थक हुने कुरा प्रतिपादन गरिएको छ ।

त्यस्तै महाभारतमा पनि न्यायशास्त्रलाई 'आन्वीक्षिकी' शास्त्रका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ (महाभारत, शान्तिपर्व, अध्याय- १८७, श्लो. ४७) ।

स्मृतिमा न्याय

महर्षि याज्ञवल्क्यको वचनबाट विद्या (विद्यास्थान) र धर्म दुबै चौध प्रकारका हुन्छन्, तीमध्ये न्यायशास्त्रलाई 'तर्कशास्त्र'का रूपमा वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ (याज्ञवल्क्यस्मृति, १-३)

मनुले तर्कबाट अनुसन्धेय विषय नै धर्म हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् :

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धते स धर्म वेद नेतरः ॥ (मनुस्मृति, १२-१०-६)

मनुको यस कथनबाट ऋषिमुनिहरूका वचन (चिन्तन) एवं धर्मोपदेशलाई वेदशास्त्रको अविरोधी तर्कपूर्वक अनुसन्धान गरिएको कुरा नै धर्म हो भन्ने बुझिन्छ ।

कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा न्यायशास्त्रलाई आन्वीक्षिकी शास्त्रका रूपमा निरूपण गरिएको पाइन्छ :

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥ (कौटिल्य, २०२४, पृ. १३)

कौटिल्यको यस श्लोकबाट आन्वीक्षिकी विद्या (न्यायविद्या) सम्पूर्ण विद्याहरूको प्रकाश, सम्पूर्ण कर्महरूको उपाय र सम्पूर्ण धर्महरूको आश्रय हो भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

यसरी समग्र पौरस्त्य वाङ्मयमा सृष्टिकालदेखि नै न्यायशास्त्रको स्वरूप र स्थान केकस्तो रहेको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसबाट पौरस्त्य वाङ्मयमा प्रतिपादित न्यायशास्त्र स्वतन्त्र दर्शनका रूपमा अविच्छिन्न अगाडि बढिरहेको देखिन्छ ।

न्याय दर्शनको लोकोपयोगिता

न्याय दर्शनमा प्रतिपादित विषयवस्तुको लोकमा उपयोगिता के कस्तो छ भन्ने कुरा बुझ्न शास्त्रमा प्रतिपादन गरिएका विषयवस्तुले व्यवहारमा कतिको प्रभाव पारेको छ भनेर चिन्तन गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै पनि दर्शन अभि भनौं विषयवस्तुको देश, काल, परिस्थिति र पात्र आदिका माध्यमबाट त्यसको उपयोगिता हेर्नुपर्ने हुन्छ । पौरस्त्य दर्शन अत्यन्त गूढ चिन्तनबाट प्राप्त सारको परिणाम हो । कुनै पनि विषयवस्तु दार्शनिक चिन्तनबाट नै विकसित हुँदै जाने हो । त्यो विकास एउटै कालखण्डमा हुँदैन, विभिन्न चरणमा त्यसले विकसित रूप लिँदै जान्छ । कुनै पनि दर्शन वा विषयवस्तु विभिन्न कालखण्डमा विकसित हुँदै गर्दा त्यसको उपयोगिता पनि प्रत्येक चरणमा विकसित हुँदै जान्छ । यो निरन्तर चल्ने प्रक्रिया हो । न्याय दर्शन पनि यसबाट अछुतो रहन सक्दैन । अन्य दर्शनको तुलनामा न्याय दर्शनको उपयोगितामा केही भिन्नता देख्न सकिन्छ । 'व्यवहारे न्यायनयः' यस उक्तिअनुसार हामी के बुझ्न सक्छौं भने न्याय दर्शन भनेकै व्यवहारमा प्रयोग हुने दर्शन हो । लोकव्यवहार र शास्त्रमा प्रमाणबिना कुनै पनि वस्तुको अस्तित्व सिद्ध गर्न सकिँदैन । प्रमाणद्वारा प्रमेयको सिद्धि र लोकव्यवहारको सिद्धि भएको देखिन्छ ।

संसारमा विद्यमान सम्पूर्ण पदार्थहरूको अस्तित्व कुनै न कुनै रूपमा लोक व्यवहारमा अडिएको छ, यसमा कसैको पनि विप्रतिपत्ति नहोला । पदार्थको सिद्धि प्रमाणबाटै हुने हो, यसमा पनि कुनै दर्शन वा दार्शनिकको मतभेद नहोला । त्यस्तो प्रमाणको विवेचना गर्ने दर्शन न्याय दर्शन नै

हो । प्रमाण र प्रमेयका कुरा न्याय शास्त्रमा मात्र होइन, व्यवहारमा पनि त्यसको प्रयोग हरेक क्षण भइरहेकै हुन्छ, जस्तै : प्रमाण ठिक छ भने त्यसबाट उत्पन्न हुने ज्ञान पनि ठिक (यथार्थ) हुन्छ । यथार्थ ज्ञान भयो भने व्यवहार पनि सफल हुने गर्छ । व्यवहार सफल (ठिक) भयो भने पारिवारिक, सामाजिक र राष्ट्रिय स्थिति राम्रो बन्न पुग्छ, जसकारण जीवन शान्तिमय एवं सन्तोषमय बन्न सक्दछ । यसबाट न्याय दर्शनको लोकोपयोगिता केकस्तो छ भन्ने कुरा स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

समस्त मानवजाति दुःखको चक्रमा फसिरहँदा कसरी सुखी हुन सकिन्छ ? दुःखबाट कसरी छुटकारा पाउन सकिनेला ? भवचक्रबाट कसरी मुक्त हुन सकिन्छ ? भन्ने प्रश्नमा अल्मलिइरहेका हुन्छन् । हामी समाजमा विकृति क्रोध, राग, द्वेष आदिबाट निरन्तर फैलिरहेको अनुभव गर्न सक्छौं । ती रागादिको निवृत्ति तत्त्वज्ञानबाटै हुने हो । त्यो तत्त्वज्ञान प्रमाणबाट हुन्छ, किनभने प्रमाणहरूको सहायता लिएर नै तत्त्वज्ञान सम्भव हुन्छ । त्यस्तै आत्यन्तिक दुःखबाट निवृत्त हुने चाहना सबैको हुन्छ । दुःख निवृत्तिको उपाय तत्त्वज्ञान नै हो भन्ने बोध जब हुन्छ, तब तत्त्वज्ञानको खोजीमा लाग्दछ, किनभने तत्त्वज्ञानबिना मुक्ति सम्भव छैन । “ज्ञानबिना मुक्ति सम्भव छैन र कुनै पनि तथ्यको समग्र ज्ञान न्याय दर्शनको प्रक्रिया स्वीकार नगर्दासम्म प्राप्त गर्न सकिँदैन” (बिजल्वान, १९९८, पृ.६५) भन्ने कुराले ज्ञानबिना मुक्ति सम्भव नहुने प्रस्ट हुन्छ । तत्त्वज्ञान भएपछि समाजमा रहेका सम्पूर्ण मानवजाति दुःखबाट छुटकारा पाउन सक्दछन् । यो न्याय दर्शनको मात्र नभएर सम्पूर्ण दर्शनको सार हो । अतः त्यस्तो तत्त्वज्ञान प्रदान गर्ने दर्शन न्याय दर्शन हो । यसबाट न्याय दर्शनको सामाजिक उपयोगिता स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

न्याय दर्शनको प्रवृत्तिको आधार संशय हो । अनुपलब्ध (अस्तित्वमा नरहेको) र निर्णय भइसकेको अर्थमा न्यायको प्रवृत्ति हुँदैन । न्यायको प्रवृत्ति सन्दिग्ध (संशययुक्त) अर्थमा नै हुने गर्छ । यसलाई स्पष्ट पाउँ न्यायभाष्यकार भन्छन्- “तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते । किं तर्हि ? संशयितेऽर्थे” (वात्स्यायन, १९९८, पृ. ६) । जहाँ कुनै पनि वस्तु वा समस्याको अस्तित्व हुँदाहुँदै पनि निर्णय हुन सकेको छैन भने त्यहाँ न्याय (प्रमाणबाट वस्तुस्थिति पत्ता लगाउनु) को सहायता अपेक्षित हुन्छ । यो शास्त्रीय विषयको विश्लेषणमा र लौकिक व्यवहारमा पनि प्रयोग भइरहेकै हुन्छ । यसबाट न्याय दर्शन शास्त्रीय दृष्टिका लागि मात्र नभएर व्यावहारिक जीवन यापनका लागि पनि अत्यन्त उपयोगी रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

न्याय दर्शनको उपयोगिता वर्तमान न्यायालय (अदालत) मा पनि रहेको पाइन्छ । यद्यपि वर्तमान न्यायालय र गौतमीय न्याय दर्शनमा सबै पक्ष मिल्छन् भन्ने होइन, तथापि पौरस्त्य न्याय दर्शनले प्रमाणका सन्दर्भमा जुन प्रकारको चिन्तन अगाडि सारेको छ, त्यसको प्रभाव वर्तमान न्याय प्रणालीमा पाउन सकिन्छ । वर्तमान न्याय प्रणाली भनेको राज्य सञ्चालनको एक अभिन्न अङ्ग हो । अदालती प्रक्रियामा न्याय दर्शनले प्रतिपादन गरेका चार प्रकारका प्रमाणमध्ये प्रत्यक्ष र अनुमान प्रमाणको प्रयोग बढी भएको देखिन्छ । न्याय दर्शनले मानेको प्रमाणका बारेमा माथि चर्चा गरिएको छ । वर्तमान न्यायालयमा प्रमाणका सम्बन्धमा केकस्तो अवधारणा रहेको छ भन्ने कुरा स्पष्ट पाउँ श्रेष्ठ भन्छन् :

सत्यतथ्य वस्तुको परीक्षण प्रमाणका आधारमा भर पर्छ । प्रमाण ठीक भयो भने त्यसबाट सिद्ध हुने वस्तु पनि ठीक हुन्छ । न्यायालयमा कुनै पनि तथ्यलाई प्रमाणित वा अप्रमाणित गर्न जति पनि प्रयास गरिन्छ, ती सबै कानूनी तत्त्वहरूबाहेक अदालतसमक्ष प्रस्तुत गरिएको तर्कलाई प्रमाणको रूपमा स्वीकार गरिँदैन । प्रमाणको सहयोगीका रूपमा तर्कको भूमिका भने रहन्छ । अतएव प्रमाणसम्बन्धी यावत् विषयवस्तुमा न्यायाधीशको ध्यान आकर्षित र केन्द्रित हुनुका साथै सावधानीपूर्वक प्रमाणको विचार-विमर्श गर्नुपर्छ । (२०६९, पृ. ४९८)

यसबाट अदालतमा कुनै पनि मुद्दा मामिला परेपछि वकालत गर्ने वकिल वा न्यायाधीशहरूले मुद्दा परेको विषयमा सकेसम्म प्रत्यक्ष प्रमाणकै आधारमा फैसला गर्छन् तर कतिपय अवस्थामा प्रत्यक्षदर्शी अझ भनौं प्रत्यक्ष प्रमाण नजुटेको अवस्थामा अनुमान प्रमाणका आधारमा, अन्य कोही व्यक्तिले भनेका वाक्यका आधारमा पनि खोज अनुसन्धान गनुपर्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ। आवश्यक सम्पूर्ण प्रमाणहरू जुटाइसकेपछि यदि कुनै व्यक्ति दोषी ठहरिन्छ भने त्यसलाई नियमअनुसार दण्ड दिइन्छ र मुद्दा हाल्ने व्यक्तिलाई न्याय दिइन्छ। यसप्रकारको न्याय व्यवस्थाबाट लोकमा अन्यायमा परेकालाई न्याय प्रदान गरिन्छ र दोषीलाई सजाय दिइन्छ। यहाँ भन्नुको तात्पर्य के हो भने पौरस्त्य न्याय दर्शनले प्रमाणका माध्यमबाट वस्तुस्थितिको परीक्षण गरी निकालिने निष्कर्षलाई न्यायका रूपमा मानेको छ भने ठिक त्यसरी नै वर्तमान न्यायालयमा हुने न्याय सम्पादन पनि प्रमाणका आधारमै गरिने हुँदा यसले समग्र राज्यको उन्नयनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। यसले वैयक्तिक, सामाजिक, र राष्ट्रिय व्यवहार सन्तुलित बनाउँछ। यसबाट पौरस्त्य न्याय दर्शनको प्रभाव वर्तमान न्यायालयको न्याय सम्पादन प्रक्रियामा पनि देखिने हुँदा न्यायशास्त्रको लोकोपयोगिता सिद्ध हुन्छ।

निष्कर्ष

पौरस्त्य वाङ्मयमा दर्शनहरू अनेक भए तापनि मुख्यरूपमा वैदिक र अवैदिक गरी दर्शनका दुई प्रकारका भेद रहेका छन्। वैदिक दर्शन छ प्रकारका रहेका छन्। तीमध्ये अन्यतम दर्शन हो न्याय दर्शन। यसका प्रवर्तक महर्षि गौतम हुन्। पौरस्त्य वाङ्मयमा न्याय दर्शनको स्थान र यसको लोकोपयोगितालाई प्रमुख समस्या मानी प्रस्तुत आलेख तयार पारिएको हो। यो आलेख गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ। यसमा संस्कृतका मूल ग्रन्थ र भाषान्तरमा अनूदित ग्रन्थहरू सामग्रीका रूपमा लिइएका छन् र प्राप्त सामग्रीको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ। यस आलेखमा आधिभौतिक, आधिदैविक र आध्यात्मिक गरी तीन प्रकारका दुःखहरूको आत्यन्तिक निवृत्तिको उपाय देखाउन दर्शनको प्रवृत्ति भएको हो। दर्शन मानव चिन्तनबाट निरन्तर प्रवाहित भइरहन्छ। समग्र दर्शनहरूको मूल सार भनेको तत्त्वबोध गराउनु हो भन्ने कुरा आएका छन्।

यस्तै प्रकारले यस आलेखमा वास्तविक तत्त्वको ज्ञान जसबाट प्राप्त हुन्छ, त्यो दर्शन हो। जीवन र जगत्बिचको अन्तःसम्बन्ध केकस्तो रहेको छ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्ने काम दर्शनले गर्दछ। प्रमाणहरूद्वारा पदार्थको वस्तुस्थिति परीक्षण गर्नु न्याय हो। यस्तो न्यायसम्बद्ध चिन्तन रहेको दर्शनलाई न्याय दर्शन भनिन्छ। न्यायशास्त्रको आरम्भ वैदिक कालदेखि नै भएको र कालान्तरमा महर्षि गौतमले पौरस्त्य वाङ्मयमा विद्यमान न्यायसम्बद्ध चिन्तनहरूको सङ्ग्रह गरी न्यायशास्त्रलाई प्रतिष्ठापित गर्ने काम गरे। प्राचीन र नव्य गरी न्याय दर्शनका दुई धार रहेका छन्। न्याय दर्शन मुख्यतया प्रमाणविचारप्रधान शास्त्र हो। यसले प्रमाणबिना कुनै पनि पदार्थको सिद्धि हुन सक्तैन भन्ने मान्यता राख्दछ। न्याय दर्शनको स्थान समग्र पौरस्त्य वाङ्मयमा रहेको पाइन्छ। ऋग्वेद, छान्दोग्योपनिषद्, पद्मपुराण, मत्स्यपुराण, महाभारत, रामायण, याज्ञवल्क्यस्मृति, मनुस्मृति, कौटिल्यको अर्थशास्त्र आदि वाङ्मयमा न्यायशास्त्रका बारेमा चिन्तन प्रशस्त पाइएका छन् जस्ता विषयवस्तु आएका छन्। न्याय दर्शनको लोकोपयोगिताका सन्दर्भमा लौकिक व्यवहारमा भइरहने चिन्तनहरूको आधार न्याय दर्शन हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत आलेखमा निकालिएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आचार्य, शङ्कर (२०७४). *छान्दोग्योपनिषद्* (शाङ्करभाष्यसहित). गीताप्रेस प्रकाशन।

आचार्य, सायण (सन् १९८३). *ऋग्वेदसंहिता* (सायणभाष्यसहित). कृष्णदास अकादमी ।
 उपाध्याय, बलदेव (सन् २०१६). *भारतीय दर्शन* (पुनर्मुद्रण). शारदा मन्दिर ।
 कौटिल्य (२०२४). *कौटिल्यको अर्थशास्त्र*. (सम्पा.) पं. सोमनाथ शर्मा. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 पाणिनि (सन् २००१). *अष्टाध्यायी*. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
 विजलवान, चक्रधर (सन् १९९८). *भारतीय न्यायशास्त्र*. उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान ।
 भट्ट, जयन्त (सन् २०१७). *न्यायमञ्जरी* (प्रथम भाग). सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।
 भट्टराई, पद्मप्रसाद (२०७४). *पौरस्त्य दर्शन एक चिन्तारी*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 मनु (सन् २०१३). *मनुस्मृति* (व्या. शिवराजाचार्य कौडिन्यायन). चौखम्बा विद्या भवन ।
 मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन् २०१९). *भारतीय दर्शन*. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
 याज्ञवल्क्य (सन् २००२). *याज्ञवल्क्यस्मृति* (पुनर्मुद्रण). राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान ।
 वात्स्यायन (सन् १९९८). *न्यायभाष्य*. 'प्रसन्नपदव्याख्यासहित'. (व्याख्या.) सुदर्शनाचार्य. बौद्धभारती ।
 वाल्मीकि (२०७४). *वाल्मीकीय रामायण*. गीताप्रेस प्रकाशन ।
 व्यास (सन् १९८१). *मत्स्यपुराण*. आनन्दाश्रम मुद्रणालय ।
 व्यास (सन् १९८४). *महाभारत*. गीताप्रेस प्रकाशन ।
 व्यास (सन् १९९६). *पद्मपुराण*. (अनु.) मुन्निलाल गुप्ता. गीताप्रेस प्रकाशन ।
 व्यास (२०६४). *श्रीमद्भागवत महापुराण*. गीताप्रेस प्रकाशन ।
 शर्मा, राममूर्ति (२०५४). *न्यायवैशेषिक एक चिन्तन*. राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान ।
 शास्त्री, द्वारिकादास (सम्पा.) (सन् १९९८). *षड्दर्शनसूत्रसङ्ग्रह*. बौद्धभारती ।
 श्रेष्ठ, ज्ञानेन्द्रबहादुर (२०६९). *कार्यविधि कानूनको रूपरेखा* (सोद्दो संस्क.). पैरवी प्रकाशन ।